

L'expedició catalana a l'Everest 82

per I. VALLS *

Antecedents de l'expedició: evolució de l'excursionisme. Excursionisme i alpinisme

És la primavera de l'any 80, un grup d'homes, pertanyents al Centre excursionista de Catalunya, Club Alpi català, tramiten les darreres gestions per tal d'aconseguir, de mans de les autoritats nepaleses, el permís a la muntanya més alta del món: L'Everest.

L'objectiu és ambicios, no tan sols perquè sigui la muntanya més alta de la terra, sino perquè l'itinerari i l'època escollides són les més dures; s'intentarà l'Aresta Oest i en el període de postmonzó. No és una casualitat ni una decisió esbojarrada, és una empresa mesurada, sorgida de la pròpia evolució de l'alpinisme català. Catalunya compta amb l'experiència de més de cent anys d'història excursionista.

L'excursionisme ha estat un moviment important a Catalunya, un ventall d'activitats, desenvolupat des de la Renaixença i amb un concret i alhora ampli objectiu: Conèixer el país. L'Home de la Renaixença, romàntic i entusiasta, surt de la ciutat, vol coincidir tot el que l'envolta, és com un retorn a la natura, a la cultura popular. No es deixa de banda res, els fets físics i humans atrauen amb una mateixa intensitat.

És a partir d'aquí que neix l'excursionisme. A l'any 1876 es crea el primer grup organitzat, són homes que s'uneixen per satisfer tots aquets nous interessos: És l'Associació catalanista d'excursions científiques, que a l'any 1881 es fusiona amb un altre col·lectiu: l'Associació d'excursions catalana, per tal de crear el Centre Excursionista de Catalunya.

Homes de ciències, amants de la natura, amb anhels romàntics i d'aventures van ampliant aquests primers grups promotors. Etnògrafs, geòlegs, botànics, geògrafs, interessats en l'art romànic, preservadors del patrimoni artístic o bé tans sols entusiastes de la muntanya s'ajunten en aquestes noves associacions. Homes, coneguts pel seu prestigi passen a encapçalar les files d'aquest nou moviment; Artur Osona i Jacint Verdaguer parlen amb entusiasme de les muntanyes del Montseny i Canigó, Norbert Font i Sagué s'interessa per l'espeleologia, Pius Font i Quer dona classes de botànica al CEC, es comença a promoure la primera Geografia de Catalunya, que dirigirà Francesc Carreres Candi.

* Llicenciat en Geografia. Membre de l'Expedició catalana a l'Everest 82.

L'interès d'aquests homes per assolir i recorre les muntanyes els fa ésser vistos com a esbojarrats entre els més conservadors dels excursionistes. Estem a les baces del excursionisme esportiu, l'anomenat també muntanyisme o alpinisme. Juli Soler Santaló, Lluís Estasen, Cesar August Torres són els pioners d'aquesta modalitat més esportiva. Es comença a parlar d'esquí, escalada i camping. Les primeres ascensions amb certa dificultat són iniciades; Lluís Estasen el 1928 escala en solitari la fins aleshores considerada inaccessible paret nord del Pedraforca, Juli Soler Santaló ja el 1907 aconseguia la primera ascensió nacional i també espanyola al pic de Posets (3.375 m), Mossen Jaume Oliveres el 1909 escala tot sol l'esmolat cim de l'Encantat Nord. L'atractiu que representen les glaçades cares dels cims alpins porta als nostres homes a coronar-ne molts. El 1910, Antoni Campaña assoleix el cim del Mont Blanc (4.848), la muntanya més alta d'Europa. El Cerví (4.476 m), es ascendida el 1923 pel català Enric Ribera.

És durant el període 1915-1936 que l'excursionisme dóna una gran embranzida al seu aspecte esportiu; l'escalada acrobàtica, la que actualment coneixem estrictament com escalada, tot seguint el camí iniciat per l'anglès Mummery en l'últim terç del segle XIX, té també els seus adeptes a Catalunya. Moltes són les parets, arestes i esperons que protegeixen les nostres muntanyes; l'home en el seu neguit de constant superació, en el seu neguit estètic i d'esforç ja no es conforma de pujar els cims pels seus camins més sencills. Això porta a la recerca progressiva de nous itineraris, més difícils, agosarats i estètics. És aquí on comença l'actual mentalitat muntanyenca.

Montserrat, el Pedraforca, presenten el camp de joc necessari per a desenvolupar aquesta nova especialitat dins de la muntanya. El 1935 Boix, Costa i Balaguer escalen l'esmolat monòlit del Cavall Bernat. Totes les agulles del massís montserratí van sent pujades progressivament. El 1948 un potent equip d'escaladors del centre Terra i Mar de Sabadell s'enfilen per l'imponent paret de Sant Jeroni.

Es creen els primers grups d'escalada dins de les entitats excursionistes. El 1940 sorgeix el Grup d'Alta Muntanya (G.A.M.) dins del Club Muntanyenc Barcelonès, el 1941 es crea el grup especial d'escalada (G.E.D.E.) dins del Centre Excursionista de Gràcia. El Centre Acadèmic d'escalada es funda l'any següent al Centre excursionista de Catalunya.

Ja estem a l'època moderna de l'alpinisme. Els interessats en aquest nou esport s'aparten totalment de l'excursionisme tradicional. Fonamentalment el que els belluga és l'esport i l'aventura realitzats en un marc incomparable: la muntanya.

Actualment i degut a que moltes de les activitats inicials que es realitzaven als centres excursionistes ja s'han institucionalitzat i lligat a altres centres més específics, com poden ser, la Universitat, grups culturals, escoles, etc... L'activitat fonamental i prominent en els centres excursionistes és la muntanya i, sobre tot, l'alta muntanya. Les generacions més joves són les que han marcat aquest nou enfocament. L'excursionisme geogràfic, geològic, biològic de recerca de monuments, etc., ha fugit de l'àmbit estricte de les entitats excursionistes. Les sortides amb l'escola, la Universitat, l'espali, el centre cultural estan donant una nova dimensió al sentit de l'excursionisme tradicional. L'home, el jove que cada cap de setmana surt a la recerca del tema que li interessa poques vegades es considera a si mateix un excursionista. Surt a estudiar allò que l'interessa i prou.

És a partir dels anys seixanta que l'alpinisme es renova i es modernitza a casa nostra; l'arribada de nous materials, provinents de l'extranjer, la millora de la tècnica, així com la dedicació més intensa dels nostres muntanyencs fan possible l'escalada de les parets més difícils a les nostres escoles, als Pirineus i als Alps. Dos són els grans propulsors d'aquest nou període: En Josep Manuel Anglada i en Francesc

Guillamon. És a partir d'aquí i amb un ampli estol de nous alpinistes que s'inicia l'interès per les expedicions a muntanyes més llunyanes, la recerca d'aventura en altres continents. Àsia, Sudamèrica, Àfrica i el nord d'Europa són els centres d'interès. La presència catalana a les muntanyes més allunyades de la terra s'inicia a l'any 1961 amb l'expedició als Andes del Perú, on hi participen en J. M. Anglada, J. Pons i F. Guillamon, juntament amb altres escaladors de la península. Any darrera any, els catalans han anat trepitjant nous massissos i noves muntanyes: Atlas, Hoggar, Kenya, Groenlandia, Caucas, Hindu-Kush, Elbruz, Karakorum, Andes, Garwhal, Himalaia del Nepal. Tota aquesta activitat ha donat el coneixement i l'experiència necessària per afrontar l'escalada dels grans gegants de la terra, els cims de més de 8.000 metres. A l'any 1974 Anglada, Civis i Pons arribaren a l'Annapurna est, cim verge de 8.026 m. El 1976, un grup del Centre excursionista de la comarca del Bages, comandat per J. M. Monfort assoleix el Makalu (8.470 m). Després les ascensions se succeeixen. El Katchenjunga (8.494 m) és escalat per un grup de Terrassa, Jordi Pons arriba al Dhaulagiri, tot participant en una expedició navarresa a aquest cim, en la primavera del 1979. L'intent manresà al Lhotse (8.501 m) es queda tant sols a cent metres del cim. El Gashembrum II (8.035 m) i el Broad Peak (8.047), a l'Himalaia del Karakorum, són ascendits els anys 80 i 81 respectivament. L'activitat punta catalana no s'atura, paral·lelament a les ascensions dels grans pics de la terra, altres cims són assolits per rutes veritablement difícils: S'escala el Saraghrar per un nou itinerari de gran envergadura, un altre expedició aconsegueix posar tots els seus homes al cim de l'Ama Dablam, El Huascarán, als Andes del Perú, és ascendit en un sol dia per un jove alpinista català. Les més famoses parets dels Alps, Andes i Muntanyes Rocoses són abordades per equips del nostre país. Freney, Fou, Peteurey, Jorasses són els noms llegendaris dels Alps que poc a poc es van desmitificant. La paret sud del Capitan a Yosemite (Califòrnia) es escalada per dos itineraris diferents en anys succesius. L'Aconcagua, l'Alpamayo, el Yerupaja i totes les grans muntanyes andines reben constantment la visita dels nostres alpinistes. Davant d'aquest panorama i no com a última fita, perquè l'alpinisme és una activitat en constant expansió, si no com un gran i difícil esgrao a superar, un grup promotor surt del C.E.C. comença a preparar aquest intent a la deesa mare de les muntanyes per la seva ruta més llarga i dura: L'Aresta oest de l'Everest.

L'Himalaia, ascensions i escalades

Les primeres notícies de la muntanya les tenim a l'any 1590, quan Antoni Montserrat (membre espanyol d'una missió jesuïta a la Cort de Akbar) feu el primer mapa conegut de l'Himalaia. Al voltant dels anys 1705-1717, s'elaboren altres mapes i un grup de jesuïtes fan una primera cartografia del Tibet. Jean Baptiste d'Anville, geògraf, al 1733 publica un atlas de la Xina amb més de 40 fulls. L'Institut Topogràfic de la India a l'any 1749 és el primer en fer notar la presència d'un cim altíssim a l'Himalaia, que bateja amb el nom de pic XV. Durant el període de 1849 a 1850 es realitzen observacions i medicions d'aquest pic des de sis punts diferents. Com a resultat s'arriba a una mitjana de 8.839,81 m, la qual cosa significa reconèixer-lo com el cim més alt conegut fins aleshores. Des de 1880 fins a 1905 es realitzen noves medicions i es determina una nova mitjana de 8.882,18 m. És amb els estudis topogràfics més recents que s'arriba a conèixer l'alçada exacta de la muntanya: 8.848 metres.

És a partir dels anys 1906-1907, que es comencen a organitzar expedicions, no ja per fer únicament estudis del cim, si no fins i tot per intentar pujar-lo. Són els anglesos Ch. G. Bruce, T. G. Longstaff i A. L. Mumm els qui preparen aquest primer

intent. Però tant el Tibet com el Nepal deneguen llur autorització. No és fins l'any 1920 que el Tibet obre les portes a les possibles expedicions. És, per això que aquests primers intents es fan per el vessant nord de la muntanya. És l'any 1924 que l'expedició comandada per G. C. Bruce quasi aconsegueix l'èxit. G. L. Mallory i A. C. Irvine desapareixen quasi bé arribant al punt culminant sense saber-se si havien petjat el cim o no. Altres intents per aquest vessant són infructuosos. No és fins l'any 1953 i pel cantó sud provinents del Nepal, que un altre expedició, també anglesa, aconsegueix coronar la muntanya. El cap de l'expedició és Sir John Hunt i els dos components que arriben al cim són el neozelandès Edmund Hillary i el sherpa Tenzing Norgay. La ruta seguida és la que passa pel coll sud i l'aresta sudest de la muntanya, a partir d'aleshores anomenada via normal. Fins l'any 1960, tot i que hi han diverses repeticions per aquesta via, no s'obre un nou itinerari. Es tracta de l'aresta Nordest, on als anys vint s'havien realitzat els primers intents d'ascendir a la muntanya. Són els xinesos Wang-Fu-Chong i Chu-Ying-hua, acompanyat del tibetà Kombu, qui aconsegueixen la gesta.

Una nova ruta, també des del cantó nepalí, és traçada pels americans a l'any 63. Aquesta segueix, primer la comba oest de la muntanya i després s'enfila per l'esmolada aresta Oest. W. F. Unsoled i T. F. Hornebein són els dos homes que aconsegueixen arribar al cim. El descens el realitzen per la ruta normal previamente escalada i equipada per altres membres de l'expedició. És també el primer cop que no es baixa pel mateix itinerari després d'haver-se arribat al cim.

És al post-monzó de l'any 1975, que una expedició anglesa, comandada per C. Bonington aconsegueix escalar la difícilíssima paret sudoest de la muntanya. D. Haston, D. Scott, P. Bordman i M. Burke, juntament amb el sherpa Pertemba són els qui culminen aquesta aventura.

La tècnica, el material, l'experiència i la millor preparació física dels escaladors permeten intentar nous itineraris cada cop més difícils. L'any 1979 es recorreguda integralment l'aresta Oest de la muntanya. Quatre escaladors iugoslaus i un sherpa, sota les ordres de T. Skarja aconsegueixen el cim per aquest difícil però, sobre tot, llarg itinerari.

L'any 1980 els japonesos provinents del Tibet obren una llarga canal a la cara Nordest de la muntanya. Y. Kato, T. Ozaki, i T. Shigehiro, dirigits per Watanabe són els qui arriben al cim. Al mateix any, però, per el vessant nepalí, una expedició polonesa comandada per A. Zawanda solca un nou itinerari a l'esquerra de l'original. És l'esperó sud de la muntanya. I ja per finalitzar aquesta relació de diferents itineraris a l'Everest, cal citar l'obertura d'un nou pilastre rocós, aquesta mateixa primavera en la cara sudoest, a l'esquerra de l'itinerari anglès del 1975. Es tracta de la via més difícil de la muntanya i ha suposat un gran èxit per l'alpinisme soviètic aconseguir posar sobre el punt més alt de la terra ni més ni menys que onze escaladors.

La primera ascensió hivernal, realitzada l'any 1980 pels polonesos sota la direcció de A. Zawanda, que seguí la ruta normal i l'ascensió solitaria de Reinhold Messner pel cantó tibetà són també dues gestes importants que cal esmentar.

En total han estat, doncs, des de l'any 1953 fins als nostres dies, 59 les expedicions que han intentat assolir el sostre del món, essent únicament 23 les que ho han aconseguit. La tècnica emprada per totes elles és la que anomenem pesada, al requerir gran quantitat d'homes, instal·lació de cordes fixes i un seriós treball logístic.

De moment i a part de la pujada en solitari de Reinhold Messner, cap expedició del tipus i amb la tècnica anomenada alpina, que és la que s'emprea als Alps i a altres muntanyes més baixes, ha aconseguit el cim de l'Everest. Es tracta, doncs, d'un nou desafiament pel futur.

L'expedició catalana

Sense, quasi bé, haver-nos pogut acostumar a tot el que ens envoltava. Encuriosits i neguitosos per poder copsar molt millor totes les novetats, arribà el dia de la partida, la gran marxa d'aproximació que durant quinze dies i a través de tota la part nordoriental del Nepal ens hauria de dur al peu de la muntanya. Kathmandú, els seus voltants i tota una visió més ampla del conjunt del país, els hauriem de deixar per la tornada. La marxa ens va permetre veure una porció petita del Nepal.

La vall del Dudh Kosi, que neix a la gelera del Kumbu, baixa en direcció sud, fins a la franja selvàtica del Terai. Situada en la part oriental del país, per poder-nos introduir en la seva conca, cal atravesar tot un conjunt de serralades i valls paral·leles de l'Himalaia exterior.

Degut a l'esperesa del terreny, el transport i les comunicacions, com a quasi tot el país, s'han de realitzar a peu. Forts desnivells permeten passar d'un clima i un tipus de paisatge subtropical a l'estatge subalpí en un sol dia. Més endavant, un cop es deixa la direcció oest-est, per remuntar en direcció nord la vall del Dudh Kosi, s'entra de ple en el paisatge de l'alta muntanya.

El canvi no és exclusivament paisatgístic, les races i la cultura també es transformen a mida que ens acostem a la capçalera de les valls. Actualment els nepalesos poden dividir-se en dos grups principals, els indo-nepalesos i els tibetano-nepalesos. La llengua que parlen, així com les seves faccions, denoten els seus orígens. Es pot dir que cada grup étnic va triar una altitud per viure. Els grups nepalesos més antics és troben situats a les terres del mig, en les grans alçades i en els vessants sud de l'Himalaia. Els indo-nepalesos ocupen part de les terres del mig, i tot el Terai, zona meridional. Els grups tibetano-nepalesos viuen cap el nord, principalment a les valls interiors de l'Himalaia. És aquí on hi trobem els sherpes, poble de l'est, d'origen mongol i religió budista, que té les seves arrels en el Tibet, d'on emigraren en temps passats. Avui dia s'agrupen en la regió de Solu-Kumbu, a la capçalera del Dudh Kosi i altres rius.

L'aproximació. Lamosangu, a la carretera que enllaça Katmandú amb Kodari (a la frontera tibetana), és el punt de partida de tota aquesta llarga marxa que dura uns 20 dies, amb colls de 3.500 m, i un recorregut aproximat de 200 km. Tot i aquest any el monzó força dèbil, la pluja i les sangoneres, que l'humitat propicia, varen ser els nostres petits però enutjosos companys de viatge. L'allotjament el realitzarem en cases del país, després d'haver caminat una mitja diària de 4 ò 5 hores.

A la zona baixa la carrega transportada pels *coolis*, portejadors de les valls, que arriben a carregar fins a 60 kg. Un cop a Namche Bazar, capital del poble sherpa, tot el bagatge de material passà a les espatlles dels yacks, que ens el durien fins el camp base. Foren necessaris un total de 330 yacks per transportar 2 carregues de 30 kg cada un, en total unes 20 tones de material.

El Camp Base. El dia 11 d'agost s'instal·là el campament de base a 5.350 m, sobre mateix de la gelera del Kumbu i a mitja hora del punt on s'inicien les dificultats. Un equip avançat de 6 homes és l'encarregat de realitzar les plataformes, on es posaran les tendes, i construiran parets de pedra per fer tres magatzems: Un per al material d'escalada, l'altre per la cuina i un altre que servirà de rebòst. La resta de l'equip arribà el dia 14. Es dedicaren quatre jornades més per acabar d'acondicionar el camp. Això serveix al mateix temps per fer una bona aclimatació a l'alçada.

Els Camps d'alçada. A partir del 18 d'agost i en succesius atacs, diferents cordades obren el tram rocós que enllaça el camp base amb el I. Dificultats tècniques considerables i nevades diàries no impidiren que s'instal·lessin més de 800 m de cordes fixes i alguns electrons per facilitar el constant tràgic d'homes entre els dos camps. Un petit telefèric ens serví per facilitar el transport de material en el tram més complicat d'aquesta paret que du al coll del Lho-la. L'idea era convertir el camp I (6.050 m) en una base avançada. El dia 25 d'agost s'hi dormí per primer cop; a partir d'aquesta data, es dedicaren uns quants dies a l'acondicionament. Es col·locaren sis tendes i s'excavà una cova de glaç, que serví de cuina, menjador i lloc de reunió en les llargues hores de mal temps i descans.

L'instal·lació del camp II (6.800 m) portà més de tres setmanes de feina. Una redreçada paret de neu i glaç, amb una muralla de roca i glaç al mig constitueixen el difícil itinerari que uniria els dos camps. Els primers dies de setembre la boira i les nevades dominaren la situació meteorològica, impedit tota possibilitat d'avenç cap al camp II. Fou el dia 17 de setembre, que un grup de dos alpinistes aconseguiren passar-hi la nit per primer cop. A partir d'aquest punt les dificultats de l'escalada decreixen, però es comença a fer sentir l'alçada (mal estar, mal de cap, insomni i desgana). L'obertura i col·locació de cordes fixes cap al camp III (7.200 m) portà molts menys problemes. Sense quasi bé dificultat tècnica i amb un desnivell, només de 400 m, s'aconseguí el dia 21 de setembre.

A partir d'aquí, el fred molt intens i vents fortíssims retrassaven considerablement l'avenç per la llarga aresta de 2,5 km que du al peu de la piràmide terminal, on s'ha de posar el camp IV (7.450 m). Diverses cordades han d'abandonar davant l'adversitat de les condicions meteorològiques. Fins al cap d'uns quants dies el vent no aflluixà, obligant-nos a restar inactius i a l'espera en els camps inferiors. La mort natural d'un sherpa al camp II acaba d'empitjorar aquesta situació de retard sobre el calendari previst. Foren necessaris quatre dies per fer el trasllat del cos fins al punt on se l'havia d'incinerar. En total es perdé una setmana. No fou fins el 6 d'octubre que s'arribà a l'emplaçament del quart camp. Semblà que les condicions meteorològiques donaven una petita treva, que s'aprofità per acondicionar-los amb menjar i material, a fi i efecte de començar l'instal·lació de cordes cap al cinquè camp (8.100 m).

L'Atac i l'abandó. És el dia 13 d'octubre, quan ja per primer cop es dormí en aquest camp. L'intenció fou atacar el cim el dia següent. Una difícil canal de roca i neu separà a la cordada punta del cim. Setzens metres d'incògnita, on s'hi juguen el triomf o el fracàs d'una feina que ens ha portat dos mesos d'esforç. Dues cordades més esperen en camps inferiors per si falla aquest primer intent. Dia 14 d'octubre: a mitja nit, l'Oscar Cadiach i en Xavi P. Gil es preparaven per iniciar l'escalada. El vent no ha deixat de bufar intensament des de primera hora de la tarda. L'oxigen, les ràdios, les càmeres de filmar i fotografiar i el material d'escalada, fan que la motxilla arribi a pesar més de 20 kg. A les 3 hores sortiren de la tenda.

A las 9 del matí s'observà la seva progressió des del camp I. Eren a una alçada de 8.500 m. Les comunicacions per ràdio no funcionaven. No hi havia cap mena de connexió amb ells.

Dins de la canal el vent bufava intensament, creant remolins de neu que impedien la visibilitat. El fred era intensíssim. Les dificultats tècniques cada cop eren més acusades i la progressió esdevingué cada cop més lenta. Davant d'aquest cúmul de condicions adverses, tots tres membres, els dos catalans i el sherpa decidiren abandonar. Van deslligats, el pendent era d'uns 45/50° i la neu era molt dura. Nima Dor-

je, sense que el poguessin veure els seus companys perdé l'equilibri i es precipità al vuit en un salt de 2.500 m. A la resta dels camps vingueren hores de desconcert i neguit. La caiguda s'havia vist des del camp I, però no se sabia qui era l'accidentat. Es va fer un equip de rescat per tal d'anar a buscar el cos. Els demés restaven als seus llocs al costat de la radio, a l'espera de notícies. Un cop perderen alçada els dos membres que s'havien retirat, el neguit va desaparèixer de l'ambient, sobretot pensant que al base hi han les dones d'alguns expedicionaris, que havien participat en l'atac. El pessimisme, però, és general; s'ha perdut un company i un nou atac al cim, amb aquestes condicions es va veure pràcticament suicida. El dia 16 un munt de dubtes i discussions s'encetaren per radio entre els diferents camps. A la fi i havent mesurat molt totes les opcions possibles, el cap d'expedició i el director tècnic decidiren abandonar la muntanya. Tothom hi està d'acord.

Només 350 m ens havien separat del cim. Dos mesos d'esforç i més de 9.000 m de cordes fixes deixats al fil de l'aresta eren el seu testimoni. Una feina inacabada pel mal temps però una il·lusió que no la podia estroncar cap adversitat. Al dia següent de l'abandó, ja es demanà, per radio, un nou permís a les autoritats del Nepal. Serà a la primavera del 84. El dia 23 d'octubre, sota una forta nevada, ens despedirem d'aquell racó de món. L'Everest era amagat per la boira. Immòbil, solemne, l'Obscur pic fumejant restà a l'espera dels nous hostes.

Bibliografia

Excursionisme esportiu.

VARIS. *Enciclopèdia de l'excursionisme*. R. Dalmau editor. Barcelona, 1965.

VARIS. *L'Excursionisme a Catalunya (1876-1976)*. Fundació Carulla Font. Ed. Barcino. Barcelona, 1975.

MUÑOZ, R.: *Historia del montañismo en España*. Madrid, 1981.

Guies de trekking.

TOMOYA, I.: *Trekking in the Himalayas*. Yama-Key Publishers Co. Ltd. Tokyo, 1980.

STAN, A.: *Trekking in the Himalayas*. Lonely planet. Publications. Australia, 1982.

Everest

HUNT, J.: *L'ascensión a l'Everest*. Barcelona, Ed. Juventud, 1953.

SHIPTON, E.: *Expedición de reconocimiento al Everest, 1951*, Barcelona, Ed. Juventud, 1954.

MESSNER, R.: *Everest sin oxígeno*. Barcelona, Ed. RM, 1979.

BONINGTON, C.: *Everest, el supremo desafío*. Barcelona, Ed. RM, 1980.

URIARTE, F.: *Oscura cabeza humeante, vascos en el Everest*. Bilbao, Ed. Elkar, 1981.